

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2009 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2010

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2009

2

Vilnius 2010

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2009

2

Vilnius 2010

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2010
© Straipsnių autoriai, 2010

DARIUS KUOLYS

Kaip seksime Lietuvos istorinį pasakojimą?*

Šiandien dar pamename Romos senatoriaus Marko Tulijaus Cicerono (Marcus Tullius Cicero) žodžius: *istorija – gyvenimo mokytoja*. Tačiau veik liko pamirštas vienas Cicerono dialoge „Apie oratorių“ išdėstytas istorijos nusakymas: „istorija išties yra laikų liudininkė, tiesos šviesa, atminties gyvenimas, gyvenimo mokytoja, senovės pasiuntinė, kuriai amžinybę teikia ne kieno kito, o oratoriaus balsas: *Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?*“¹. Taigi amžinybę istorijai teikia oratoriaus išsarmės. Pasak Cicerono, istorija galinti būti gyvenimo mokytoja tik oratoriaus perteikta, tik retoriškai išdėstyta, vykusiai papasakota.

Daug šimtmečių Vakarų kultūroje istorija buvo būtent pasakojimas apie praeities įvykius, protėvių darbus. Istorinio pasakojimo svarba išblėso tik XIX a., ėmus labiau pabrėžti nebe istoriko kaip pasakotojo, bet jo kaip mokslininko, tyrėjo vaidmenį. Toks istoriko – praeities tyrėjo vaizdinys vyrauja dabartinėje Lietuvos kultūroje, lemdamas ir krašto istorikų bendrijos elgseną. Ši bendrija daugeliu atžvilgių išlieka perdėm nusigrėžusi į praeitį, susirūpinusi praeities faktais ir jų tiesa, tačiau vis dar atsukusi nugarą dabarties visuomenei, per mažai dėmesio skirianti tam, kaip papasakoti amžininkams apie buvusių nutikimus. Tokią bendrijos būklę pastaruju metu pripažįsta ir jos nariai. XX a. antrojoje pusėje įvykęs Vakarų istoriografijos *posūkis naratyvistinės istorijos link Lietuvos istoriografijoje ligi šiol beveik nepastebimas*², –

* Straipsnis parengtas remiantis pranešimu, skaitytu Antrajame Lietuvos istorikų suvažiavime

¹ M. Tullius Cicero, *De oratore libri tres*, Lipsiae, MDCCCXCII, II, 9, 36.

² E. Saviščevas, Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 2, sud. A. Dubonis, Vilnius, 2010, p. 179.

teigia Eugenijus Saviščevas. Anot Jūratės Kiaupienės, „mūsų istoriografijos sukurtoje socialinės istorijos scenoje dažniausiai matome beveidžių, belyčių, statistiškai procentais išreikštų, bajorais vadinamų personažų minią“. Toks statiškas, schematiškas praeities žmonių portretas dažniausiai paliekantis skaitytoją abejinga³.

Vis dėlto šiuolaikinėms visuomenėms, kaip ir iki šiol buvusioms, reikalingas vienoks ar kitoks istorinis pasakojimas, vienoks ar kitoks praeities išaiškinimas, padedantis išsakyti praeityje ir susivokti dabartyje. Pasak vokiečių istoriko Jörno Rūseno, pasakojimas yra tas prasmės kūrimo veiksmas, kuriuo asmuo ir bendruomenė apibrėžia bei įtvirtina savo tapatybę⁴. Būtent istorinis pasakojimas sutelkia ir išsaugo nacionalinę atmintį, kuri „tautoms suteikia kolektyvinę tapatybę ir tuo paprastą žmonių sambūrį sutvirtina solidarumo saitais“⁵. Taigi lieka svarbu, kas ir kaip visuomenei istoriją seka, koks pasakojimas teikia jai bendro gyvenimo orientyrus, formuoja jos tapatybę. Kita vertus, net istorinio naratyvo vaidmenį nuvertinantys mokslininkai tyrėjai vienaip ar kitaip savo tyrimus išpasakoja – taigi kiekvienas kuria savąjį naratyvą. Dar daugiau – istorikai patys yra priklausomi nuo pasakojimo kaip mąstymo formos. XX a. istorijos filosofų Arthuro Colemano Danto, Walterio Bryce'o Gallie'o, Haydeno White'o, Paulo Ricoeuro teigimu, pasakojimas esąs ne tik kalbinis praeities įvykių išdėstymas, bet ir pats praeities pažinimo, mąstymo apie praeitį būdas – minties veiksmas, suteikiantis praeičiai prasmę⁶. Todėl pagrįsta būtų klausiti, kokie naratyvai šiandien lietuviams atveria praeitį, kokiomis vertybinėmis nuostatomis, kokiu tautinės bendruomenės supratimu remiantis jie parašyti, kokias tautinio sąmoningumo trajektorijas brėžia. Pagaliau – koks šiuolaikinių istorinių pasakojimų ryšys su senosios Lietuvos kurtu pasakojimu? Ar prieš šimtmečius krašte sekta pasakojimą pasitelkiame vien kaip šaltinį, ar ketiname jį išsamiau pažinti, rekonstruoti, o gal – užmegzti su juo dialogą, jį tęsti? Ar valingu mostu nubraukti kaip pažangiai šiandienai nereikalingą „pragmatinės baltofilijos“ tekstą?⁷

Šiuo straipsniu mėginama glaustai apžvelgti LDK išryškėjusias istorinio pasakojimo paskirties sampratas, šio pasakojimo ypatumus bei bendrais bruožais aptarti galimą

³ J. Kiaupienė, „Mes, Lietuva“. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas)*, Vilnius, 2003, p. 13.

⁴ J. Rūsen, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, Vilnius, 2007, p. 65–67; J. Rūsen, *Zeit und Sinn: Strategien historischen Denkens*, Frankfurt a. M., 1990, S. 48; Z. Norkus, *Istorika*, Vilnius, 1996, p. 215.

⁵ J. Appleby, L. Hunt, M. Jacob, *Tiesos sakymas apie istoriją*, Vilnius, 1998, p. 268.

⁶ A. C. Danto, *Analytical Philosophy of History*, Cambridge, 1965; A. C. Danto, *Narration and Knowledge*, New York, 1985; W. B. Gallie, *Philosophy and the Historical Understanding*, London, 1964; H. White, *Metaistorija. Istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*, Vilnius, 2003; P. Ricoeur, *Temps et récit*, Paris, 1983–1985, t. 1–3; Z. Norkus, *Istorika*, p. 194–221.

⁷ A. Bumblauskas, *Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje: psichologija ar metodologija?, Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius, 1999, p. 109–112.

dabartinio Lietuvos istorinio naratyvo santykį su Kunigaikštystės kurtu pasakojimu. Tokios sąšaukos atrodo prasmingos, nes mūsų dienų naratyvistinė istorika vėl gręžiasi į ištakas – savitai grįžta prie Antikos išplėtotos retorinės pragmatinės istorijos sampratos⁸, o šiuolaikinė istorika teigia retoriką esant istorinio metodo *būtinu papildymu*⁹.

„Svarbiausias žmogaus gyvenimo lobynas“

Istorijos supratimą senojoje Lietuvoje daugiausia buvo nulėmusi Antikos mintis, laikiusi istoriją retorikos dalimi. Antikinėje kultūroje istorija buvo tvirtais ryšiais susieta su respublika, su politine žmonių bendrija. Jos pasakojimui priskirta viešos kalbos galia kurti ir saugoti respubliką. Manyta, jog istorija kartu su retorika esanti pajėgi valdyti žmones ir visuomenes, teigti tiesą, sergėti socialinę tvarką. Kaip tikino LDK nuolat cituotas Ciceronas, vieša kalba turinti nuostabų gebėjimą „valdyti žmonių susibūrimus, sutelkti pabirusius žmones į bendruomenę, pakeisti laukinį ir šiurkštų jų gyvenimą žmogišku ir pilietiniu gyvenimo būdu, saugoti visos respublikos gerovę“ (*De oratore*, I, 8, 30–34)¹⁰. Istorijai numatyta paskirtis – parengti žmogų gyvenimui politinėje bendrijoje, padėti jam tapti praktiškai veikliu asmeniu, galinčiu argumentuotai samprotauti apie visus dalykus ir pagrįstai juos rinktis. Kaip mokytoja ji privalėjo duoti patikimas atramas žmogaus egzistencijai, išmokyti asmenį išmintingo ir garbingo elgesio praeities pavyzdžiais¹¹.

Jau Antikos amžiais istorija suvokta ne tik kaip pavienių asmenų, bet ir tautų ugdymo. Renesanso laikais ji vis stipriau imta sieti su pragmatiniais tautų bei valstybių poreikiais. Pasak Johano Huizingos, XVI–XVII amžiais istoriją persmelkė *itin liguistas renesansinis patriotizmas ir nacionalizmas*. Istoriografija tuo metu ėmėsi ir tautinės savimonės formuotojos vaidmens¹². Istorinis pasakojimas suprastas kaip tautai ir valstybei reikalingas, jų egzistenciją pagrindžiantis ir palaikantis tekstas. Jis turintis padėti asmeniui suvokti ir prisiimti atsakomybę už istoriją – už tautos ir valstybės likimą¹³.

LDK autorių svarstymai apie istoriją rėmėsi Ciceronu ir retoriniu pragmatiniu istoriografijos supratimu. Jau pirmieji Lietuvos istorikai įrodinėjo ypatingą istorinio pasakojimo svarbą bendruomenės egzistencijai. 1560 m. siūsdamas lotyniškai parašytos Lietuvos istorijos rankraštį LDK kancleriui Mikalojui Radvilui Juodajam, Vilniaus

⁸ Z. Norkus, *Istorika*, p. 197.

⁹ J. Rūsen, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, p. 445.

¹⁰ M. Tullius Ciceronis, min. veik., I, 8, 30–34.

¹¹ Z. Norkus, *Istorika*, p. 14–23.

¹² Й. Хуизинга, Патриотизм и национализм в европейской истории, Й. Хуизинга, *Об исторических жизненных идеалах и другие лекции*, Лондон, с. 153–155, 164–165.

¹³ A. Kraus, Grundzüge barocker Geschichtsschreibung, *Historisches Jahrbuch*, München–Freiburg, 1968, S. 72–76.

vaitas Augustinas Rotundas (Augustinus Rotundus Mieliesius, Mielecki) pridėtame laiške teigė, jog tai, kas jo nuveikta, yra tėvynei būtina¹⁴. Kodėl istorija tėvynei ir tautai būtina, išsamiai lietuviams dėstė iš mozūrų kilęs poetas ir istorikas Motiejus Strijkovskis (Mattias Strijcovius, Maciej Strykowski). Jo pastabos ne vieną šimtmetį veikė LDK politinės bendruomenės savimone, o dalis jų šiandien susišaukia su šiuolaikinės istorikos išvalgomis, – todėl yra vertos atidesnio mūsų dėmesio. Savo darbų pratarmėse M. Strijkovskis leidosi į istoriosofinius svarstymus, kuriuose kėlė istorijos vaidmenį ugdant tautas, saugant respublikas, aiškino, kokiais būdais istorija formuojanti bendruomenes. Niekas geriau, esmingiau, išsamiau bei glausčiau neapibrėžė visos istorijos naudos, jos malonumų ir vertės nei romėnas Ciceronas, iškalbos kunigaikštis, kuris pavadino ją žmogaus gyvenimo vadove arba mokytoja. Nes tas vienas žodis, jog istorija yra žmogaus gyvenimo vadovė, nusako visų dorybių ir ugdymo naudą, pranešdamas, kad visas žmonių gyvenimas turi būti ištiesintas pagal istoriją arba senųjų pasakojimų įstatymus¹⁵, – tvirtino jis Slucke, kunigaikščio Jurgio Olelkaičio (Jurgi, Jurij, Jerzy Olelkowicz) dvare 1575–1577 m. eilėmis rašytame darbe „Apie šlovingos lietuvių, žemaičių ir rusėnų tautos pradžią, kilmę ir narsą, riteriškus žygius ir namų reikalus“. Savo globėjui J. Olelkaičiui M. Strijkovskis aiškino, jog istorija visų pirma grindžiamas respublikų valdymas. Ji atverianti senovės įstatymus, protėvių papročius – ir taip išmokanti senatorius kuo geriau *patarti Respublikai*, o karo vadams įkvepianti drąsos ir sumanumo, būtino kraštui ginti. Taip pat istorinis pasakojimas turįs galios ugdyti bendruomenės dorovę, taurinti papročius. Tautos nariams jis teikia kilnaus gyvenimo pavyzdžių ir *kviečia prie dorų darbų*. Istorija atskirianti žmogų nuo gyvulio, *kuris neturi nieko mielesnio už laikinus malonumus*: ji pažadinanti žmogaus *amžinybės meilę* ir nukreipianti jo gyvenimą amžinybėn. Taip istorija duodanti *naudą kiekvienai respublikai* ir *ją puošianti*. Savo istorinį darbą M. Strijkovskis sakosi „nuveikęs visos lietuvių, rusėnų ir žemaičių Respublikos (*wszystkiej Rzeczypospolitej litewskiej, ruskiej i žemojdzkiej*) visuotinei ir nemirtingai šlovei“¹⁶. Kitame kūrinyje – 1582-aisiais Karaliaučiuje išleistoje „Niekad anksčiau pasaulio neregėjusioje Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių ir visos Rusios kronikoje“ – M. Strijkovskis ypač pabrėžė istorijos ir laisvos politinės bendruomenės ryšį. Dedicacijoje Respublikos valdovui Steponui Batorui greta Cicerono jis citavo graikų istoriko Tukidido žodžius: „istorija – vertingiausias ir svarbiausias žmogaus gyvenimo Lobynas, kurio Respublikos vadžias laikantys Viešpačiai bei Senatoriai niekada ir jokių būdu neturi iš rankų paleisti“¹⁷. Įsidėmėtina, kad

¹⁴ M. B a r y c z o w a, Augustyn Rotundus Mielecki, Wójt Wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy, *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. X, s. 130.

¹⁵ M. S t r y j k o w s k i, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, žemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszono, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, przez. J. Radziszewska, Warszawa, 1978, s. 33.

¹⁶ Ten pat, p. 38–40.

¹⁷ M. S t r y j k o w s k i, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, przez. M. Malinowski, Warszawa, 1846, t. I, s. III.

Tukidido išsakytą imperatyvą respublikų valdytojams visada remtis istorijos lobynu, M. Strijkovskis skyrė ne tik valdovui, senatoriams, bet ir visiems bajorams – LDK piliečiams. Atskiroje „Kronikos“ pratarinėje Šviesiausiems Dauggaliams Kunigaikščiams, Viešpačiams, Senatoriams, visai šlovingai ir narsiai Riterijai, tikriesiems Tėvynės Sūnums jis aiškino, kaip istorinis pasakojimas formuojantis respubliką. Istorija kurianti ir sergstinti gyvą moralinį ryšį tarp tautos protėvių, dabartinės kartos ir palikuonių. Ji prikelianti ir sugražinanti protėvius į viešąjį tautos gyvenimą, paverčianti juos šiandieninių respublikos piliečių pašnekovais ir patarėjais: „visos tautos, po saule gyvenančios, tiek krikščioniškos, tiek pagoniškos, su nemirtinga šlove ir nauda respublikai turi iš mokytų žmonių geradarystės surašytas savo protėvių Kronikas arba istorijas, kuriose kaip skaidriausiame veidrodyje stebi savo protėvių narsių darbų bei dorybių pavyzdžius ir kaip su gyvais šnekučiuojasi istorijose su proproseneliais bei kitais prieš kelis šimtus metų mirusiais savo kunigaikščiais ir išties su didžiu džiaugsmu regi jų veidus prieš savo veidus.“ Būtent istorinis pasakojimas – *skaidriausias veidrodis* parodo palikuonims, kad dabarties politinis pasaulis yra protėvių sukurtas, ir ragina jį sveiką perduoti būsimoms kartoms. Lietuviams parašyta jų tautos istorija M. Strijkovskis sakosi siekiąs atskleisti, „kaip atkakliai prieš kelis šimtus metų protėviai ir kunigaikščiai kariavo didžius ir kruvinus karus su kaimynystėje buvusiais priešais, geisdami šiose vietose, kuriose šiandien [lietuviai] ramiai gyvena, palikti ir kaip paveldėtojus įtvirtinti savo palikuonis.“ Taigi istorija esanti *dorybės skatintoja* visų pirma todėl, kad „genanti geruosius palikuonis sekti svarbiausiais savo protėvių žygiais ir juos atkartoti, siekiant šlovės ir nemirtingumo, o ypač – išsaugoti savo šeimos garbę. Istorikai savo darbu dėl to paties nemirtingumo suvienijo tiek amžiną garsių protėvių nemarumą, tiek paskatą ateinantiems palikuonims narsiais darbais ugdytis dorybes.“ Būtent istorijų išsaugotas protėvių *šlovės nemirtingumas* esąs didžiausias doro ir garbingo palikuonių gyvenimo įkvėpėjas: nes niekas nepastūmėtų žmogaus eiti „sunkiais dorybės takais, jei jis matytų, jog visų kitų garsių vyrų, pasirinkusių dorybes, šlovė ir atminimas tetrunka vien iki jų mirties.“ Todėl Atėnuose ir Spartoje dievobaimingai saugotas paprotys – kare už *tėvynę narsiai* gyvybę *atidavusius* laidoti prabangiai, procesijoje dalyvaujant visai visuomenei, sakant ilgą ir iškilmingą kalbą apie žuvusio riterio žygius, įrašant ją iš karto į *respublikos kronikas*, o vėliau už tėvynę kritusius vyrus šlovinti jiems skirtomis viešai dainuojamomis dainomis. Pats M. Strijkovskis teigia, jog į savo istoriją greta Lietuvos kunigaikščių įtraukęs tik tas „kilmingas šeimas, kurių nuopelnai ir veikla yra susieti su respublikos nauda, ir be kurių paminėjimo istorija negali būti tvirtai pagrįsta.“ Taigi kilnius žmogaus darbus amžinybėn įrašanti istorija – pagrindinė pilietinių dorybių skatintoja: ji ragina žmogų įsipareigoti respublikai, aukotis dėl tėvynės ir bendrojo gėrio. Mat būtent tėvynei ir respublikai skirti darbai labiausiai nusipelnantys istorijos dėmesio ir palikuonių atminimo. Karo žygiai, politiniai patarimai ir pats istorijos rašymas esą vieni svarbiausių darbų, kuriais

stiprinama respublika ir pelnomas būsimų kartų atminimas: „Kadangi tas mūsų gyvenimas, kuriuo mėgaujamės, yra trumpas, silpnas ir panašus į šešėlį, todėl visiems dorybingiems, kilmingiems ir teisėtiems sūnums pridera palikti po savęs kuo ryškesnį šlovingos veiklos atminimą. [...] Ir vien tas žmogus gyvena pasaulyje deramai, vertai ir teisingai, kuris stropiai ėmėsis kurio nors sumanyto garbingo reikalo – ar iš narsios ir riteriškos veiklos, ar iš garbingų mokslų – ieško ir valingai įgyja nemirtingos šlovės tėvynei ir pats sau, taip pat palikuonims. Nes kaip puikus ir girtinas daiktas respublikai yra teikti jai naudą tiek narsa kare, tiek išmintingu patarimu taikoje, taip ne mažesnio pagyrimo verti ir tie, kurie anodu dalykus, būtent riteriškus žygius ir šlovingus senatorių poelgius, savo raštais atiduoda amžinybei ir nemirtingumui.“ Taip istorinis pasakojimas, susiedamas asmenį su tautine bendruomene – išėjusių protėvių, gyvųjų ir ateisiančių palikuonių bendrija, sujungdamas pilietį su respublika, žadėdamas už tarnystę tėvynei išsaugoti jo vardo šlovę tautos atmintyje, atsako jam į gyvenimo prasmės klausimą ir iš dalies patenkina nemirtingumo troškimą. Sykiu M. Strijkovskis iškelia istoriją kaip tautinės bendruomenės telkėją ir vienytoją: ji ne tik bendra atmintimi, bet ir bendru garbės jausmu sujungianti žmones, šeimas, gimines į vieną tautą. Skirtingų giminių protėvius ji paverčianti bendrais tautos protėviais, jų žygiais pelnytą garbę – visos tautos ir visų jos narių garbę. Visi lietuviai bajorai esą bendros istorinės tautos šlovės dalininkai. LDK riteriją M. Strijkovskis išpėja, kad jo darbe „niekas nesitikėtų ypatingo savos giminės išgarbinimo“, bet kiekvienas suvoktų atveriamą istorinę Lietuvos šlovę kaip asmeninę: „ar tai, ką padarė Palemono palikuonys Spera, Kunas, Barkus, Dausprungas ir kiti steigdami Lietuvių gyvenvietes [...] nėra visos Lietuvos ir Žemaitijos bei kiekvieno šios tėvynės paveldėtojo šlovė, ar Lietuvių karaliaus Mindaugo, didžiųjų kunigaikščių Vytenio, Gedimino, Algirdo, Kęstučio ir ypač Vytauto, sekusio Aleksandro Didžiojo darbais ir kariniais įgūdžiais pranokusio Graikų, Romėnų ir Kartagenos etmonus, žygiai nėra visos Lietuvos šlovė, puošmena ir nemirtinga nauda, ar viso pasaulio kraštuose išgarbinta Jogailos giminė, pagimdžiusi tiek daug garsių karalių ir kunigaikščių, nėra visos Lietuvos, Rusijos, Žemaitijos ir kiekvieno bajoro ypatinga garbė – juk Lietuvių kunigaikščiai, būtent Lietuvoje gimę, su Lietuva, Žemaitija ir Rusia be kitų tautų pagalbos dėl jūsų, palikuonių, žengdami ginkluoti per priešų žemes visų jūsų nemirtingą šlovę išplėtė“¹⁸.

Pats M. Strijkovskis savąjį istoriko darbą suvokė kaip kultūros žygį, – išvedusį lietuvių tautą iš *padūmavusios nakties* į šviesą, į sąmoningą gyvenimą, o tautos garbingus poelgius perdavusį *amžinybei ir nemirtingumui*. Jo „Kroniką“ Vilniaus poetai Bazilijus Hiacintas, Motiejus Strelecijus, Eustachijus Tiškevičius šlovino eilėmis kaip darbą, prikėlusį lietuvių tautą iš istorinės nebūties ir atvėrusį jai amžinos šlovės

¹⁸ Ten pat, t. I, p. XXXI–XLII.

amžių¹⁹. Taip istorija XVI a. LDK autorių suvokta ir bendruomenei pristatyta kaip tautą kuriantis, ją iš mirties išplėšiantis ir įbūtinantis, jos gyvenimui vertybinius orientyrus teikiantis pasakojimas, kaip piliečius, *tėvynės paveldėtojus*, bendra atmintimi ir šlove į vieną tautą susiejantis, jos tapatybę įtvirtinantis tekstas. Toks istorijos nusakymas nėra svetimas ir šių dienų istorikai. Pasak Jörno Rūseno, būtent istorinis pasakojimas esąs „žmogaus gyvenimo demortalizacijos aktas, jis peržengia mirtingumo ribas, atveria platesnį prasmingų laiko įvykių horizontą“²⁰.

Retorinė pragmatinė istorijos samprata išlieka vyraujanti Lietuvoje iki XVIII šimtmečio pabaigos. Ne tik Renesanso ir Baroko, bet ir Apšvietos laikais istoriniam pasakojimui kelti tie patys uždaviniai: protėvių pavyzdžiais mokyti piliečius išminties ir dorybių, skatinti juos tarnauti respublikai, aukotis tėvynei. Istorijos paskirtis – įveikti atotrūkį tarp praeities ir dabarties, iškelti ir priartinti protėvius, išryškinti sektnus jų veiklos pavyzdžius. LDK lauko etmono Kristupo Radvilos dvariškis Samuelis Daugirdas (Samuel Dougird, Dowgird) perdirbo ir 1626 m. perspausdino Lietuvos istorijai skirtą M. Strijkovskio poemėlės „Dorybės šauklis“ (1574) dalį – tam, kad „dorybingas palikuonis, pažvelgęs į protėvių žygius, prie jų stropiai prisidėtų, kad jis saugotų senolių krauju įgytą ir tarsi rūpestingų tėvų jam paliktą taurios šlovės brangų deimantą“²¹. Kitas to paties Radvilos dvariškis – Paulius Demitravičius (Paweł Demitrowicz), 1625-aisiais pateikęs atskira knygele iš lenkų ir lietuvių istorikų išrinktus *namų pavyzdžius* tiems, kurie *nelinkę mėgautis plačiu skaitymu*, pratarinėje tikino: „Istorija iš tiesų gali išsaugoti mūsų šlovę per amžius. Ji yra prabėgančio laiko Rotmistras, tiesos šviesa, gyvenimo Mokytoja, nuopelnų atmintis, dorybių kurstytoja ir net nemirtingumo motina.“²² Visuomenės, ypač jaunuomenės, ugdymui nėra nieko tinkamesnio už *protėvių mums paliktus pavyzdžius*, – rašė knygos „Sarmatijos karvedžiai“ (1631) pratarinėje LDK didžiojo etmono Jono Karolio Chodkevičiaus buvęs sekretorius Simonas Starovolskis (Szymon Starowolski). Pasak jo, „geriausiai ir lengviausiai įskiepijamas sielon gėrio troškimas ir pažadinama neapykanta blogiui tuomet, kai šlovinami ir giriamaisiais žodžiais deramai papuošiami garsūs protėvių poelgiai. Kuo labiau susidomėję apie juos skaitys palikuonys, ypač talentingi jaunuoliai, tuo daugiau jų pasirengs tarnauti respublikai, išplėtos savo talentus, uoliai imsis karo tarnybos ir

¹⁹ Ten pat, p. VII, XXV–XXIX.

²⁰ J. R ū s e n, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, p. 64.

²¹ S. D a u g i r d a s, *Genealogija, arba Trumpas didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir jų didžiųjų bei narsiųjų žygių aprašymas*, Vilnius, 2001, p. 60, 68.

²² P. D e m i t r o w i c z, *Compendium abo Krotkie opisanie, tak Książąt Krolow Polskich, iako spraw, przypadkow, y dawnych dzieiow Krolestwa Polskiego, z Kroniki Marcina Kromera, Biskupa War-mińskiego, y inszych <...>. W Lubczu, W Drukarni Piotra Blastusa Kmity. Roku 1625*, l. C.

iškalbos mokslo, ir pagaliau bus malonūs savo bendrapiliečiams, turėdami viltį, kad ir jų gyvenimas ateityje taip pat taps pavyzdžiu kitiems²³.

Ciceroniška istorijos samprata rėmėsi, ją dėstė Lietuvos jėzuitai. Apie istorijos studijų būtinybę aistringai kalbėjo pirmasis Vilniaus akademijos rektorius Petras Skarga (Piotr Skarga). Pasak jo, būtent istorija papildanti žmogaus autentiškos patirties menkumą ir padedanti tapti išties išmintingu: trumpos gyvenimo dienos šioje žemėje neleidžia mums pasiekti tikros išminties, „bet skaitydami senas istorijas savo metų trukumą galime puikiai paremti senų žmonių protais ir svetima experiencija [patirtimi]“²⁴. Jei nori gyvenime ko nors išmokti, jei nori teisingai valdyti, gerai tvarkyti kariuomenę, „išmintingai Senate kalbėti ir gerai tėvynei patarti, skaityk senas istorijas“²⁴, – kvietė Skarga, primindamas ir *seno pagonio Cicerono* apie istorijos svarbą pasakytus žodžius. Būtent pragmatinę istorijos paskirtį akcentavo 1609 m. sušaukta Lietuvos jėzuitų provincijos kongregacija, prašiusi Romos leisti visose kolegijose, kuriose dėstoma filosofija, turėti ir atskirus istorijos profesorius, „kurie mokytų etikos ir politikos, nes Karalystės senatoriai ir bajorai trokšta, kad jų sūnūs šiuos dalykus išmanytų ir kad turėtų tokį išsilavinimą, kuris, jų manymu, yra reikalingas seimuose tartis ir viešiemis reikalams tvarkyti“²⁵. Įsidėmėtina: istorijos profesorių prašyta tam, kad šie mokytų etikos bei politikos ir taip padėtų jaunimui pasirengti viešajam gyvenimui. Taigi pati LDK bendruomenė reikalavo istorijos mokymo savo vaikams kaip būtino dalyko respublikai tvarkyti. Bendram iškalbos ir krašto istorijos mokymui skyrė savo „Lietuvos istoriją“ (I t. – 1650, II t. – 1669) Vilniaus akademijos profesorius Albertas Vijūkas-Kojalavičius. M. Strijkovskio istorinį pasakojimą perkomponavęs lotynų kalba ir romėnų istoriko Tito Livijaus (Titus Livius) stiliumi, jis siekė protėvių žygių pavyzdžiais įpareigoti amžininkus deramai rūpintis *Lietuvos Respublika* šiandien²⁶. Vienas didžiausių LDK istorikų rūpesčių buvo tautos ir valstybės istorijos tęstinumas: pasakodami apie tautos praeitį, dedikuodami parašytas Lietuvos istorijas krašto didikams, skelbdami didikus istorijos globėjais, jie stengėsi laiduoti Lietuvos pasakojimo tąsą.

Į M. Strijkovskio darbus dar kartą atsigręžta Apšvietos laikais. Jo „Kronika“ su didžia pagarba ir visomis programinėmis pratarmėmis 1766 m. perleista Varšuvoje. Ją spaudai parengęs Varšuvos jėzuitų Kilmingųjų kolegijos profesorius, buvęs Vilniaus akademijos retorikos profesorius Pranciškus Bohomolecas (Franciszek Bohomolec) pristatė M. Strijkovskį kaip autorių, išgelbėjusį nuo nebūties lietuvių *Karžygių žygius*

²³ S. Starovolscius, *Sarmatiae Bellatores. Coloniae Agrippinae, Apud Henricvm Crithivm sub signo Galli. Anno MDCXXXI*, I. 3.

²⁴ C. Baronius, *Rocznedzieie Koscielne od Narodzenia Pana y Boga naszego Iesusa Christusa, przez X. Piotra Skarge <...>*, Kraków, 1607, pratarmė.

²⁵ L. Piechnik S. J., *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym, 1983, s. 63–64, 66.

²⁶ D. Kuolys, Alberto Vijūko-Kojalavičiaus istorinis pasakojimas: „Respublikos kūrimas“, Albertas Vijūkas-Kojalavičius, *Lietuvos istorijos įvairenybės*, Vilnius, 2004, d. 2, p. 373.

bei vardus ir dėl to *vertą nemirtingų pagyrų*²⁷. Kitas to meto LDK istorikas, buvęs Kauno kolegijos rektorius, Vilniaus akademijos filosofijos profesorius Pranciškus Paprockis (Franciszek Paprocki) 1776-aisiais Vilniaus vyskupo Igno Masalskio lėšomis išleistoje Istorijoje apie lenkų riterystės reikalus, remdamasis M. Strijkovskiu ir kitais autoriais, pateikė amžininkams platų sektinų senovės lietuvių ir lenkų karvedžių aprašą, kurį baigė iš Strijkovskio „Kronikos“ perspausdinta epitafija prie Vorsklos žuvusiems Vytauto kariams: „Jei skaitysi, žinok, Sarmatų Riteri, / Kartą gimsti, o kitąkart jau sėdi Chrono valtyje. / Tad gink Tėvyne, kuri Tave išugdė, / Kad ir apie Tave amžina šlovė skambėtų.“²⁸

Istoriją su pragmatiškais Respublikos stiprinimo poreikiais tiesiogiai siejo Apšvietos laikų LDK istorijos vadovėliai. Cituodamas Ciceroną, praktinę istorijos *naudą visiems, o ypač kilmingiesiems* įrodinėjo 1774 m. išleistoje „Visuotinėje istorijoje“ Vilniaus pijorų Kilmingųjų kolegijos dėstytojas Andrius Pučinskis (Jędrzej Puczyński). Pasak jo, „dabartiniam nuo tamsumų apšviestam amžiui ypatingai svarbios istorijos – gyvenimo mokytojos – teikiamos žinios apie valstybių politinį valdymą, jų tvarumo ir nuopuolio priežastis, tautų įpročius bei kitos jaunos protus apšviečiančios taisyklės“²⁹. Pragmatiška nuostata, jog praeitis galinti duoti universalių, nesenstančių pilietinio elgesio pavyzdžių, universalių praktinio elgesio taisyklių, buvo pagrįsta paskutinio Respublikos valdovo Stanislovo Augusto švietėjiška leidybinė programa. Ja siekta, sekant Plutarchu, pateikti visuomenei girtinų protėvių biografijas ir jų darbų pavyzdžiais gaivinti senąsias tautos dorybes, o kartu – ir Respubliką. Vienas šios programos talkininkų, buvęs jėzuitas, būsimas didysis LDK raštininkas Adomas Stanislovas Naruševičius (Adam Stanisław Naruszewicz) 1774 m. baigtoje rašyti, o 1781-aisiais išleistoje „Jono Karolio Chodkevičiaus istorijoje“ dėstė: „Kadangi dabartinis amžius, per kelis dešimtmečius sugadintas išdidumo, nenuoširdumo, minkštumo, girtuoklystės, aetas parentum peJOR avis [tėvų laikai blogesni nei senelių], neteikia mums daug pilietinėms dorybėms reikalingų gyvų pavyzdžių, teko jų ieškoti tarp gausybės kapuose užpiltų kaulų. Gal tai kada nors turės pasekmių. Kaip, atkasus senuosius skulptūros, dailės ir kitų puikių žmogaus talentų kūrinius, pradėjo barbariškuose guoliuose, iškilusiuose ant Romos grožybių, krutėti lig tol šiurkštumu užklotas geras skonis ir sumanumas, taip galbūt ir iš po žemės prikelti mūsų protėviai, tie išmintingi senatoriai, karingi vadai, veiklūs ministrai, pavyzdingi dvasininkai, pasakę mums quantum mutatus ab illo [kiek daug po jų pasikeitę], atves tautą prie senosios *lenkų* dorybės. Mirusieji be

²⁷ Zbiór Dziełopisow Polskich we czterech tomach zawarty. Tom Drugi. Kronika Macieia Strykowskiego, Warszawa, 1766, l. 2.

²⁸ F. P a p r o c k i, *O Sprawie Rycerskiej Polskiej Historia* <...>, t. II, w Łowiczu, 1776, s. 458–459.

²⁹ [J. P u c z y Ń s k i], *Historia Powszechna Dzieje Polityczne Dawnych Państw w sobie zawierają dla Szlachetney Młodzi ulozona*, Wilno, 1774, l. 1–2, p. 2–3.

baimės gali sakyti tiesą: gyvieji klausytis jos be išžeidimo.“³⁰ Taigi A. S. Naruševičiui kaip M. Strijkovskiui istorija – tai amžininkų ir protėvių dialogas, kuriame mirusieji išsako gyvųjų bendruomenei jos tolesnei egzistencijai svarbias tiesas.

Išsidėmėtina, jog Apšvietai būdingas kritinės istoriografijos priemonės XVIII a. lietuvių ir lenkų istorikai telkėsi retoriniams didaktiniams tikslams – naujai visuomenei išugdyti, tautai *pataisyti* ir valstybei atgaivinti. 1775 m. A. S. Naruševičius surašė valdovui dedikuotą „Memorialą Tautos Istorijai rašyti“, kuriame išdėstė būtinybę tautos praeitį vertinti kritiškai. Sekdamas Ciceronu, tikino, jog kritiška istorija visų pirma turinti būti gyvenimo mokytoja: „istorija, kaip tiesos šviesa, senųjų darbų teisėja, privalo kalbėti žmonėms, juos mokyti ir taisyti. Istorikas pasakoja tautai apie tautą. Tačiau jo pasakojimas negali mokyti neturėdamas savyje išminties dvasios. Istorija nepajėgi taisyti žmonių be išmintingos kritikos, be kurios visos istorijos, nors puikiausia plunksna parašytos, tik laiką be naudos atima, ausis viliojančių skambesiu kutena, širdies nepasiekdamos, ir yra dažniau panašios į turtingos vaizduotės sukurtus romanus, nei pajėgios suteikti skaitytojui instrukciją, ko, būdamas civilinio, dvasinio ar karinio luomo, turi vengti, ką daryti ir kuo sekti. Protėvių pavyzdžiai negali mūsų mokyti, nebent patys būtų palenkti tam tikroms dorybės, teisingumo ir pilietiškumo taisyklėms.“ Taigi antikinė, renesansinė istorijos kaip mokytojos samprata papildoma Apšvietos nuostata vertinti protėvių žygius kritiškai. Tik pagal bendras etines ir pilietines taisykles vertinami jie gali *suteikti instrukciją* šiandieniniam tautos gyvenimui. Pasak A. S. Naruševičiaus, istorijos rašymui būtina kritika, kuri mokytų atskirti gėrį nuo blogio, gėdą nuo tiesos, išsiaiškinti žmonių darbų priežastis ir įvertinti jų rezultatus. *Rašantis istoriją su kritika* turi papasakoti skaitytojui apie valdovo rinkimų pasekmes, *savivališką laisvę*, valstiečių engimą ir nelaisvę, religijų skirtumus ir jų toleravimą, negabius pareigūnus valstybės tarnyboje, blogą išdo tvarkymą – be meilės ir neapykantos turi pasakyti, ar tai *vyko viešojo gėrio labui, ar prieš viešąjį gėrį*³¹.

Taigi LDK istorikai pabrėžė ugdomąją istorijos paskirtį, priskyrė istoriniam pasakojimui moralinę galią kurti, taisyti, tobulinti pilietinę bendruomenę, teikti praktiniam bendruomenės gyvenimui vertybinius orientyrus, tvirtinti bendruomenės tapatybę. Beje, panašias istorinio pasakojimo savybes pažymi ir šiuolaikinė istorika³². Senosios Lietuvos istorinė mintis, remdamasi Antika, teigė istorijos ir respublikos ryšį: istorinis pasakojimas, ugdydamas pilietines dorybes, iš kartos karton perduodamas respublikos vertybes, laiduojąs laisvos, respublikoniškos tautos išlikimą.

³⁰ [A. Narusiewicz], *Historia Jana Karola Chodkiewicza Woiewody Wilenskiego Hetmana Wielkiego W. X. L.*, t. I, Warszawa, 1781, pratarinė.

³¹ A. S. Narusiewicz, *Wybór poezyj z dołączeniem kilku pism prozą oraz listów*, Warszawa, 1882, s. 467–468.

³² J. Rūsen, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, p. 65–66.

Abiejų Tautų Respublikoje vyravusį retorinį pragmatinį istorijos rašymą jau tuo metu pastebėjo ir vaizdžiai apibūdino vokiečių Apšvietos istorikas Augustas Ludwigas Schlözeris. XVIII a. pabaigoje apžvelgęs lietuvių ir lenkų darbus, jis šiame Europos krašte pasigedo naujųjų laikų kritinės istoriografijos. 1785 m. vokiškai perleisdamas A. Kojalavičiaus „Lietuvos istoriją“, A. L. Schlözeris priskyre lietuvių autorių prie „neginčijamai pačių geriausių viso praėjusio šimtmečio istoriografų, bet prikišo jo rašymui *įtartiną* pragmatizmo savybę: *jis [Kojalavičius – D.K.] dažnai yra per daug pragmatiškas, pačia kilniausia dar šiandien vartojama šio žodžio prasme: t. y. jis įsižiūri į veikiančių asmenų sielas ir perskaito jų širdžių viduje slapčiausias jų poelgių priežastis*. Smulkmenišką Kojalavičiaus pasakojimą priartinąs prie skaitytojo praeities asmenis ir įvykius, sudabartinąs praeitį, panaikinąs realiai esantį didžiulį nuotolį tarp senųjų amžių ir šiandienos. Už tai Lietuvos istorikui lieka dėkingas skaitytojas, kuriam malonu tokio pasakojimo klausytis, bet nėra dėkingas kritikas, kuriam tenka plušėti atskiriant *lietuvių istorijos faktus nuo istorijos rašytojo meno*³³. Beje, tarp dėkingų A. Kojalavičiaus skaitytojų buvo ir pirmosios lietuviškos Lietuvos istorijos autorius Simonas Daukantas, 1822 m. parašytuose „Darbuose senųjų lietuvių ir žemaičių“ taip apibūdinęs retorinį jėzuitų istoriko pasakojimą: „kaipogi išguldymas darbų, skaistumas kalbos, aiškumas žodžių nebegali būti geresnis nė kokiame rašte, taip jog skaitytojas, perbėgdamas darbus, pirm kelių šimtų metų buvusius, tariasi šalip jų bestovįs“³⁴. Įsidėmėtinas M. Strijkovskio ir S. Daukanto nuostatų sąlytis: pasak abiejų, gerai papasakota istorija turinti suartinti amžininkus su protėviais – leisti skaitytojui kaip veidrodyje prieš save išvysti seniai išėjusiųjų veidus arba atsistoti *šalip* jų.

„Iš meilės Respublikai“

Kunigaikštystės istorikų išsakytas istoriosofines idėjas atitiko jų kurtas respublikoniškas, laisvos tautos idealus gynęs naratyvas. Jau XVI a. pradžioje „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios kunigaikštystės metraštyje“ – Lietuvos metraščių Viduriniajame sąvade, rašytame krašto diduomenės iniciatyva, išdėstytas lietuvių tautos kilmės mitas, turintis raiškų respublikonišką pobūdį: Lietuvos tauta, jai tuo metu atstovavusios lietuvių ir žemaičių didikų giminės, esą kilusios iš antikinės Romos Respublikos kilmingųjų³⁵. Bendros romėniškos kilmės mitas buvo Lietuvos politinės tautos vienybės ir jos lygių teisių dalyvauti valstybės valdyme kartu su valdovu simbolis:

³³ A. L. S c h l ö z e r, *Geschichte von Littauen, als einem eigenen Großfürstenthume, bis zum J. 1569, Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland von August Ludewig Schlözer und Ludewig Albrecht Gebhardi*, Halle, 1785, S. 22–23.

³⁴ S. D a u k a n t a s, *Raštai*, Vilnius, 1976, t. I, p. 37–38.

³⁵ *Полное собрание русских летописей* (toliau –PSRL), т. 17, С. Петербург, 1907, с. 239–257; ten pat, т. 35, Москва, 1980, p. 128–144.

kadangi lietuvių didikų protėviai kartu su Palemonu kūrė Lietuvos valstybę, jie turi drauge tvarkyti ją šiandien³⁶. Ši kilmės mitą iš metraščių perėmė, išplėtojo ir su laisvos bajorų tautos ideologija sujungė M. Strijkovskis, išskeldamas ne tik lietuvių diduomenę, bet ir visą krašto bajoriją kaip Romos Respublikos politinių laisvių paveldėtoją, kaip už laisvos valstybės likimą atsakingą politinę bendriją. Pasak M. Strijkovskio „Kronikos“, „Romos kunigaikščiai davė pradžią lietuvių tautai ir Lietuvos valstybės pamatą padėjo: *grunt panstwa Litewskiego fundowali*“. Lietuvių istoriją M. Strijkovskis suvokė ir aiškino kaip nuolatinę kovą dėl laisvės. Lietuvos istorinį pasakojimą jis pavertė savitai išplėtotu laisvės mitu. Būtent kova dėl laisvės varanti į priekį ir įprasminanti tautos gyvenimą. Laisvė verta herojiškos mirties ir net kolektyvinės Pilėnų savižudybės. Bajorų tautos idealą „Kronikoje“ nusakė didžiojo kunigaikščio Traidenio sūnus Rimantas: *laisvi žmonės laisvoje tėvynėje*. Vytautas šiame pasakojime tapo bajorų demokratijos ir tautos laisvės simboliu – *laisvas laisvos tautos viešpats (wolny wolnego ludu pan)*³⁷.

M. Strijkovskio kurtam laisvės naratyvui XVII a. viduryje A. Kojalavičius suteikė naujų semantinių akcentų, sustiprino jį ryškesniais respublikoniškais potėpiais. LDK Respublikos savivokai itin svarbų pasakojimą apie romėnišką tautos kilmę jėzuitų istorikas sutvirtino etnolingvistinio pobūdžio pasakojimu apie lietuvių kilmę iš herulų. Dar M. Strijkovskio iš vokiečių istoriko Erazmo Stelos perimtą legendą apie prūsų karalių Vaidevutį jis pavertė pasakojimu apie Lietuvos Respublikos pradžią. Taip tautos kilmės mitas tapo sujungtas su Respublikos steigimo mitu. Pasak A. Kojalavičiaus, alanų arba lietuvių kilmės Vaidevutis *viešame tautos susirinkime* pasiūlęs prūsams ir alanams atsakyti barbariško, tarpusavio žudynėmis pagrįsto gyvenimo ir bičių pavyzdžiu susikurti civilizuotą bendruomenę: *Paskelbkite vieną valdovą, kurio valdžia laiduotų jūsų laisvę*. Taip ir nutikę: *susirinkusiems vieningai sutariant, jis [Vaidevutis] ir buvo paskelbtas pirmuoju prūsų bei alanų, kurie vėliau buvo pavadinti lietuviais, valdovu*. Šitaip buvo įsteigta *Prūsų ir Alanų Respublika – Respublika Prussorum et Alanorum*. Naująją Respubliką Vaidevutis *tvarkė įstatymais – legibus Rempublicam novam administrabat*. Sykiu valdovas lavino neišprususią tautą: *meiliais pokalbiais ir širdingu draugiškumu, bendromis vaišėmis stengėsi žmogų su žmogumi suartinti. Šitokių bendravimu [...] buvo padėti tokie viešosios santarvės pamatai (concordiae publicae fundamenta), jog žmonėms jau užteko kantrybės įsakymų klausyti ir neišlavintu protu aiškiai suvokti, kad esama dalykų, kurie vertintini labiau nei bet kokie asmeniškai reikalai, būtent – bendrasis gėris (bonum commune)*. Taip lietuviai su prūsais supratę,

³⁶S. C. Rowell, Amžinos pretenzijos arba kaip turime skaityti elitinę literatūrą?, *Seminarai*, Vilnius, 1998, p. 14, 24.

³⁷M. Strijkowski, *Kronika*, t. I, s. 64–67, 238–239, 300, t. II, s. 170.

jog savo Respubliką būtina ginti nuo priešų *aukojant net pačią gyvybę*³⁸. Taigi LDK istorinis pasakojimas, remdamasis Aristotelio, Cicerono politine mintimi, nusakė Lietuvos valstybę kaip žmonių pilietinį susivienijimą, grindžiamą įstatymais, teisingumu ir draugyste, besiremiantį morale, palaikomą ugdymu, siekiantį bendrojo gėrio ir laiduojantį piliečių laisvę. A. Kojalavičiaus išplėtotas Vaidevučio mitas teigė, kad Lietuvos visuomenė ir politinė valdžia atsiradusios iš žmonių susitarimo. Būtent susitarimas padėjęs lietuviams pereiti iš laukinės būklės, *tarpusavio žudynių* arba *visų karo prieš visus* į civilizuotą bendruomeninį ir politinį gyvenimą. Politinė valdžia kylanti ne iš Dievo, bet iš tautos, iš bendruomenės: Respublika – tai pačios tautos kūrinys. Jis atsiranda ir gyvuoja tik žmonėms suvokiant, kad bendrus reikalus dera vertinti labiau nei asmeninius, suprantant, kad kovoti už Respubliką būtina *aukojant net pačią gyvybę*. Visuomenę ir Respubliką sukuriantys įstatymai ir ugdymas. Laisva Lietuvos Respublika A. Kojalavičiaus pasakojime buvo nusakyta kaip nuo seniausių amžių gyvuojantis tautos steiginy. *Rūpestiu Respublika* visada gyvenę lietuvių didieji kunigaikščiai ir krašto visuomenė. Šis rūpestis jungiąs A. Kojalavičiaus amžininkus su protėviais. Respublikoniškas pasakojimas turi raiškų imperatyvinį pobūdį: laisva Respublika, morale pagrįsta žmonių sąjunga, galinti išlikti tik nuolat piliečių ginama – tik jiems *garbingai kovoiant*. Lietuvos Respublikos galia priklausanti nuo piliečių dorovės – būtent tokią didaktinę nuostatą stengėsi pagrįsti A. Kojalavičiaus kurta praeities vaizdinių struktūra. Lietuvių tauta, pasak jo, „per amžius Laisvę ir Taiką užsitikrindavo ne sienomis ir pylimais, bet piliečių narsa, dorybe (*non muris et vallo, sed civium virtute*)“³⁹. Pats pasakojimas suvertas iš didaktinių *rūpinimosi Respublika, rūpinimosi Tėvyne* ir Respublikai pavojų keliančio *lengvabūdiškumo, garbėtroškos, ambicijos* vaizdų. Brėžta ryški *ištikimybės Respublikai, Tėvynei (fides in Rempublicam, fides in Patriam)* ir *Respublikos, Tėvynės išdavystės (proditio Reipublicae, proditio Patriae)* antitezė. Santykis su Lietuvos Respublika buvo pagrindinis tiek valdovo, tiek visos politinės bendruomenės vertinimo matas. Ištikimybė Respublikai ir rūpestis bendrais reikalais – pamatinė žmogaus dorybė. Nesirūpinimas Respublika ir visuomenės gerove – didžiausia valdovo ir už krašto likimą atsakingų didikų yda⁴⁰. Taigi XVIII a. A. S. Naruševičiaus išsakytą imperatyvą vertinti praeities žmonių poelgius pagal jų teiktą naudą viešajam gėriui respublikai mėgino įgyvendinti jau A. Kojalavičius.

LDK istorinio pasakojimo skelbta Lietuvos Respublikos samprata nebuvo vieniša ar atsitiktinė: ją įtvirtino bei gynė krašto teisinis naratyvas. 1566 m. priimtas Antrasis Lietuvos Statutas piliečių meilę ir ištikimybę *Didžiosios Kunigaikštystės Respublikai, rūpestį Respublikos reikmėmis* apibrėžė kaip pamatinius viešojo gyvenimo principus.

³⁸A. W i i u k K o i a l o w i c z, *Historiae Litvanae Pars prior*, Dantisci, 1650, p. 11–20; A. V i j ū k a s - K o j e l a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, Vilnius, 1989, p. 47–52.

³⁹A. W i i u k K o i a l o w i c z, *Historiae Litvanae Pars prior*, p. 265.

⁴⁰D. K u o l y s, Alberto Vijųko-Kojalavičiaus istorinis pasakojimas: „Respublikos kūrimas“, p. 388–401.

Visi didžiojo kunigaikščio *viešpačiai valdiniai* (*panove poddanye*), pasak Statuto, *iš meilės Respublikai* (*z milosti Rečy Pospolitoe*) privalantys eiti karo tarnybon. Valdovas įsipareigojo piliečiams, *esant Didžiosios Kunigaikštystės Respublikos reikmėms* (*koli togo potreba okažet Rečy Pospolitoe Velikogo Knjazstva*), visada rengti visuotinius LDK seimus. Statutas taip pat teigė, jog Kunigaikštystės gyventojai „kaip laisvi žmonės, nuo seniausių savo amžinųjų protėvių laikų laisvai rinkdamiesi sau Viešpačius, Lietuvos Didžiuosius Kunigaikščius, gyveno ir tvarkėsi“. Taigi laisva LDK Respublika, politinė laisvų žmonių bendruomenė gyvuojanti nuo *amžinųjų protėvių laikų*. Krašto žmonių laisves valdovas įsipareigojo ne tik savo, bet ir visų įpėdinių vardu saugoti per amžius⁴¹. 1588 m. patvirtintas bei išleistas Trečiasis Lietuvos Statutas tokias nuostatas skelbė ir po Liublino unijos. Pasak šios Statuto redakcijos, dalyvauti viešajame Lietuvos gyvenime, vykti į pavietų seimelius ir juose posėdžiauti – *kiekvienas privalo iš savo meilės ir priedermės respublikai*⁴². Laisvos Lietuvos Respublikos samprata buvo vaizdžiai apibrėžta Trečiajį Statutą lydėjusioje pakanclerio Leono Sapiegos pratarinėje „Visiems LDK luomams“. Joje išryškinta tiek pilietinė, tiek politinė, respublikoniška laisvės reikšmės. Kunigaikštystės piliečiui laisvė esanti ne tik *saugus gyvenimas savo tėvynėje*, bet ir teisė pačiam kurtis savos respublikos tvarką. Respublikos žmogus turįs ne tik negatyvią, nuo valdžios savivalės jo asmenį saugančią laisvę, bet ir pozityvią laisvę, užtikrinančią, kad jam svarbūs bendri reikalai nebus be jo sprendžiami. L. Sapiegos teigimu, „lietuviai *savo laisve prieš kitas krikščioniškas tautas didžiuojasi*: mat ne tik *ramiu gyvenimu bei savo turtu, kaip ir savo gera šlove, laisvai naudojamės*, bet ir *valdžią bei laisvę savo rankose turime, patys sau kurdamiesi savo teisę, visur kaip tik galime savo laisvę saugome*. Garbingam Respublikos žmogui *nieko nėra brangiau už laisvę*: nuo nelaisvės jis privaląs gintis *aukodamas ne tik savo turtus, bet ir gyvybę*. Tvirčiausias žmonių laisvės ir laisvos Respublikos laiduotojas esąs įstatymas, kuriam privalą paklusti visi bendruomenės nariai. LDK luomams pakancleris citavo Ciceroną: *teisės vergais esame dėl to, kad galėtume naudotis laisve*“⁴³. Taip Trečiasis Statutas buvo visuomenei pristatytas ir kaip laisvos LDK Respublikos pamatas, ir kaip imperatyvią galią turintis, piliečius deramai – respublikoniškai – elgtis įpareigojantis nuostatų rinkinys, reikalaujantis prisiimti asmeninę atsakomybę už savo ir bendruomenės laisvę. Įsidėmėtina, kad teisinį Lietuvos naratyvą papildęs L. Sapiegos tekstas, kaip programinis dokumentas, lydėjo visus vėlesnius – 1614, 1619, 1648, 1693, 1744, 1786 ir net 1819 m. išspausdintus – Trečiojo Statuto leidimus.

Iki Kunigaikštystės ir Abiejų Tautų Respublikos žlugimo buvo tęsiamas ir respublikoniškas M. Strijkovskio bei A. Kojalavičiaus istorinis pasakojimas. Jo išryškintus

⁴¹ *Статут Великого Княз'ства Литовского 1566 года*, b. v., b. d., [1855], p. 16–18, 42–43, 45–46.

⁴² *Statut Vjalikaga Knjazstva Litouskaga 1588*, Minsk, 1989, p. 116.

⁴³ Ten pat, p. 47–48.

Lietuvos praeities vaizdinius, istorinius mitus perėmė ir plėtojo XVII–XVIII a. LDK raštija: proginė poezija ir proginės kalbos, mokyklinės jėzuitų dramos⁴⁴. Lietuvos istorinė mitologija išliko gyva Apšvietos laikų istorijos vadovėliuose. 1760 m. Vilniaus akademijos spaustuvs išleista ir 1763, 1771, 1775 m. perleista jėzuito Pranciškaus Paprockio knygelė „Namų žinios apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę su pridėta Tos Tautos Istorija“ krašto jaunuomenei pateikė A. Kojalavičiaus „Lietuvos istorijos“ santrauką⁴⁵. Respublikoniškas LDK naratyvas iki pat XVIII a. pabaigos išsaugojo stiprią imperatyvinę galią: jis veikė Lietuvos politinės bendruomenės viešą elgesį ir apsisprendimus. 1794 m. keldamas krašto visuomenę kovai už tautos nepriklausomybę, Lietuvos Tautos Aukščiausiosios Tarybos narys Mykolas Pranciškus Karpavičius (Michał Franciszek Karpowicz) viešose kalbose priminė lietuviams M. Strijkovskio istorinį pasakojimą⁴⁶.

Kunigaikštystės istoriniu naratyvu rėmėsi ir jį tęsė XIX a. romantiškoji Lietuvos istoriografija, formavusi modernios lietuvių tautos kūrimo programą⁴⁷. Lietuvos istorijos kaip nuolatinės lietuvių kovos už laisvę supratimas jungė S. Daukanto ir A. Kojalavičiaus bei M. Strijkovskio pasakojimus, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės ir modernios Lietuvos patirtis. Tiesa, A. Kojalavičiaus gintą laisvos Respublikos sampratą S. Daukanto „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ esmingai papildė tautos kaip luomų sienas įveikusios laisvų žmonių sąjungos supratimu: „Lietuvos, Žemaičių ir Prūsų viešpats Vaidevutis, – pasak Daukanto, „įsteigęs rėdą ūkei [valstybei], idant tauta, arba giminė, be rėdos neišgaištų, sutikęs užtikrinti ir vienodą vargalių žmonių bei diduomenės liuosybę. Vaidevučio valdomoje ūkėje buvę nustatyta, jog tie tebus diduomiais, kurie gerais darbais ir dorybe už visus didžiau atsiženklins, vienok nė kokios viršutinės perskyros tarp jų, žmonių vargdienių ir diduomių, daugiau nebebus. Taip vargaliai žmonės, savo liuosybę užstiprinę, gyveno paskui ilgus amžius laimingai“⁴⁸. Taigi senas lietuvių Respublikos steigimo mitas ėmė tarnauti romantizmo laikų tautinės vienybės, laisvos tautos kaip lygiateisių žmonių bendrijos idėjai, padėjusiai rasti moderniai lietuvių tautai. Pastangų tęsti respublikonišką LDK naratyvą būta ir XX a. pradžioje kuriant antrąją Lietuvos Respubliką. Ryškių jo atspindžių būta Lietuvos Steigiamojo Seimo atidarymo posėdyje 1920 m. gegužės 15 d. sakytose Antano Smetonos, Gabrielės Petkevičaitės, Aleksandro Stulginskio kalbose⁴⁹. Atkurtos antrosios

⁴⁴ V. Zaborškaitė, *Prie Lietuvos teatro ištakų*, Vilnius, 1981, p. 35, 41–46, 67–84.

⁴⁵ F. Paprocki, *Domowe wiadomosci o Wielkim Xięstwie Litewskim z przyłączeniem historyj tegez narodu*, Wilno, 1763, s. 15–54.

⁴⁶ M. Karpavičia, *Kozonius unt gaylinga atprowijma Pagraba už tus Abywatelius [...]. Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai: Historiae Lituaniae Fontes Minores, I*, par. J. Tumelis, Vilnius, 1997, p. 34.

⁴⁷ V. Merkys, *Simonas Daukantas*, Vilnius, 1991, p. 106.

⁴⁸ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 58.

⁴⁹ V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos Steigiamasis Seimas*, New York, 1975, p. 54–65.

Lietuvos Respublikos ryšį su LDK laisvės pasakojimu 1926 m. išleistame pertvarkytame istorijos vadovėlyje „Lietuvos praeitis“ pabrėžė Maironis, žymėjęs tvirtą jungtį tarp XVIII a. žlugusios *mūsų respublikos* ir 1918 m. atkurtos *savarankės valstybės*⁵⁰. Respublikonišką istorinį Lietuvos pasakojimą, antrajai Respublikai žlugus, iševijojus jaunuomenei stengėsi perteikti Vanda Daugirdaitė-Sruogienė⁵¹.

Kita vertus, jau XVIII a. antroje pusėje respublikoniškas Lietuvos pasakojimas susidūrė su stipriu jį neigiančiu naratyvu. Paminėjęs šio daugiausia Peterburge kurto naratyvo nuostatos glaustai išdėstytos pirmojo Lietuvos generalgubernatorius Nikolajaus Repnino 1794-ųjų gruodžio 17 d. paskelbtame manifeste. Kreipdamasis į *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės riteriją ir visus piliečius*, N. Repninas aiškino, jog Šviesiausioji Rusijos imperatorė Kotryna įvedusi kariuomenę į *nelaimingą jūsų kraštą* tam, kad *išvaduotų nuo siaubo ir sumaišties tą žemę, kurioje maišto dvasia įveikė bet kokią pagarbą*, kurioje *visuotinis ištvirkimas užvaldė visus luomus ir politinio veikimo tvarka buvo visai suardyta*, rusų kariuomenės ir generalgubernatoriaus paskirtis Lietuvoje – *galingos valdžios pagalba [...] tvarką įtvirtinti*⁵². Prie šio Peterburgo pasakojimo apie laisvės sužlugdytą Abiejų Tautų Respubliką prisidėjo ir kai kurie Vakarų Apšvietos intelektualai. Dar Baro konfederacijos laikais Voltaire'as sveikino Rusijos imperatorės pastangas „civilizuoti“ prastai tvarkomą lietuvių ir lenkų kraštą, o šio krašto gyventojus ragino sutikti maskvėnų kariuomenę kaip gelbėtoją – tikros laisvės, tolerancijos ir išminties nešėją⁵³. Kotrynos II pradėtas, carinės istoriografijos išplėtotas pasakojimas apie Lietuvą ir Abiejų Tautų Respubliką pražudžiusią lietuvių ir lenkų laisvę, antilenkiškais potėpiais papildytas, išliko ir po 1926 m. autoritarinį pobūdį įgijusioje antroje Lietuvos Respublikoje. Matyt, šis istorinis naratyvas, naikinęs LDK pasakojimo brėžtą griežtą ideologinę respublikoniško Vilniaus – despotiškos Maskvos antitezę, taip pat bus prisidėjęs prie dalies tuometinės Lietuvos visuomenės palankaus žvilgsnio į Sovietų Sąjungos tvarką. Net laisvos sielos maištininkas Balys Sruoga, 1935 m. kartu su kitais lietuvių inteligentais apsilankęs sovietinėje Rusijoje, paskelbė Lietuvos spaudoje atsiminimų ciklą apie *kelionę į Rojų, kur yra tvarka*⁵⁴. Peterburgiš-

⁵⁰ Maironis, *Raštai*, t. III, kn. 2, Vilnius, 1992, p. 198–201.

⁵¹ V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos istorija*, 7-oji laida, Chicago, 1987.

⁵² *Nayasnieszyey Imperatorowey Jey Mosci Samowładnacey Całq Rossyq General-Anszeff, Główny Rządca woysk, które zaęły wielkie Xięstwo Litewskie, Senator, Inflantski, Estlandski i Litewski General Gubernator <...> Mikołaj Repnin, oznaymuję tym manifestem wszelkiey kondycyi Duchownym, woyskowym i cywilnym stanom, urodzonemu Rycerstwu, i wszem w obec wielkiego Xięstwa Litewskiego obywatelom, Grodno, 1794.*

⁵³ M. Foryccki, *Anarchia Polska w myśli Oświecenia. Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich*, Poznań, 2004, s. 131–132.

⁵⁴ Mindaugo Tamošaičio duomenys iš rašomos knygos *Didysis apakimas: kairėjimas lietuvių rašytojų gretose XX a. 4-ajame dešimtmetyje*: Lietuvos inteligentai ir saulė iš Rytų, *Lietuvos žinios*, 2010 07 30, p. 10.

kas tvarkos pasakojimas iš dalies tęstas sovietmečiu. Pasak Mečislovo Jučo, „privers-
tas parodyti Rusijos imperijos agresiją, įvykdytą 1795 m. prieš Lietuvą, kaip pažangų
veiksmą, oficialus sovietinis naratyvas buvo linkęs nuvertinti LDK praeitį kaip „lenkų
šlėktos“ laikus“⁵⁵.

Kokiu pasakojimu grįšime trečiąją Lietuvos Respubliką?

Atkūrus trečiąją Lietuvos Respubliką mėginta peržiūrėti ir kritiškai įvertinti so-
vietmečiu visuomenei sektus istorinius pasakojimus, išnagrinėti teorinių ir ideologinių
kontekstų šiems pasakojimams primestus stereotipus⁵⁶. Stengtasi perrašyti mokyklinės
istorijos programas ir vadovėlius. Regis, tai daryta gana nuosekliai. Vis dėlto Kotry-
nos II kurtą naratyvą ir šiandien atrasime tęsiamą ne tik viešuose lietuviškuose svars-
tymuose, bet ir Lietuvos mokykloje.

Tai buvo tikra bajorų respublika. Jie puikavosi savo laisvėmis, kurias patys
vadino „aukso laisvėmis“. Jie galėjo leisti įstatymus, ginklu priešintis valdovui.
Piktnaudžiavimas savo laisvėmis labai silpnino valstybę. Tad ją įveikė kaimynai –
1795 metais Lietuva pateko į Rusijos imperijos sudėtį – taip apie bendrą Lietuvos ir
Lenkijos valstybę lietuvių vaikams kalba 2007-aisiais išleistas istorijos vadovėlis⁵⁷.
„Remdamiesi Juozo Grušo kūrinio „Rekviem bajorams“ ištraukomis, atskleiskite
neigiamą bajorijos teisių plėtimosi įtaką valstybės vystymuisi“, – ragina mokinius
2005 m. išleista metodinė priemonė „Antikorupcinio ugdymo galimybės bendrojo la-
vinimo mokykloje“⁵⁸. Įsidėmėtina: abu mokykliniai tekstai neigiamai vertina pama-
tines suverenios tautos teises, jos respublikonišką laisvę pačiai leisti įstatymus ir jais
kurtis socialinę bei moralinę tvarką. Taigi jie neigia tuos politinio bendrabūvio prin-
cipus, kuriuos kelis šimtus metų gynė ir kuriais didžiavosi LDK piliečiai. Abu tekstai
paremti nepasitikėjimu Lietuvos politiniu palikimu, lietuvių bajorų kurta respublika,
sykiu – ir šio krašto politinės bendrijos gebėjimu tvarkytis savarankiškai bei civilizuo-
tai. Kad tai nėra atsitiktinis dalykas, sako ir tuo pačiu nepasitikėjimu persmelkta įtaigi,
kai kuriuos dabartinius lietuvių politikos formuotojus žavinti Gintaro Beresnevičiaus
istorinė eseistika, heroizuojanti senovės lietuvių „barbarybę“ ir kviečianti ją grįsti
Lietuvos ateities programą⁵⁹. Abu vadovėliniai tekstai liudija prieš šimtmečius kurtą
pasakojimų galią. Jie rodo, kad senieji pasakojimai iki šiol veikia lietuvių mąstymą apie

⁵⁵ M. Jučas, Dėl Lietuvos prijungimo prie Rusijos 1795 m., *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teori-
niai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius, 1999, p. 18–19.

⁵⁶ Žiūrėkite jau cituotą 1995 m. Vilniaus universitete vykusią „Zenono Ivinskio skaitymų“ medžiagą:
Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai, Vilnius, 1999.

⁵⁷ J. Litvinaitė, *Palikimas. Istorijos vadovėlis 5 klasei*. Pirmoji knyga, Kaunas, 2007, p. 31.

⁵⁸ *Antikorupcinio ugdymo galimybės bendrojo lavinimo mokykloje*, Vilnius, 2005, p. 47–49.

⁵⁹ G. Beresnevičius, *Imperijos darymas. Lietuviškos ideologijos metmenys. Europos Sąjunga ir
Lietuvos geopolitika XXI a. pirmojoje pusėje*, Vilnius, 2003.

save ir savo praeitį. Kartu jie ragina klausti: kodėl būtent Kotrynos II ir ją aukštinusio Voltaire'o naratyvai tęsiasi šiandien? Kodėl lietuviai savo vaikams vis dar seka Peterburge sudėtą istoriją?

Dalis istorikų ir istorijos mokytojų greičiausiai sakys, kad tokie teiginiai bei klausimai per daug radikalūs: juk oligarchinės santvarkos ydas, valstybei pragaištingą bajorijos savivalę aštriai kritikavo jau patys LDK politikai ir intelektualai, ypač Apšvietos laikais. Tai tiesa. Tačiau esama esminio skirtumo tarp savikritiško bei kritiško požiūrio į Didžiosios Kunigaikštystės Respubliką ir šios Respublikos, jos idėjinių pamatų neigimo. Despotiškos Peterburgo valdžios galia paremtas tvarkos diskursas neigė politinės laisvės vertę, savivaldžios respublikoniškos tautos idėją. Tuo tarpu XVI–XVIII a. Lietuvos intelektualai kritikavo Kunigaikštystės santvarką, siekdami patobulinti Respubliką, išsaugoti ir sustiprinti jos piliečių politines laisves. Beje, laisvę jie suvokė bei aiškino ne tik kaip gėrybę, bet ir kaip sunkią naštą, kuriai nešti reikia didelių politinės bendruomenės moralinių jėgų. Šių dienų mokykliniai tekstai neigiamai vertina pačias suverenios tautos laisves: jie, kaip Kotrynos II atsiųstas generalgubernatorius Rėpninas, aiškina mokiniams, jog piliečių laisvės ir teisės kenkusios Lietuvos valstybei ir ją sužlugdžiusios.

Kai kas galėtų nesutikti ir su šiais argumentais, primindamas, kad jau XIX a. pabai goje Krokuvos istorikų mokykla atsiribojo nuo Joachimo Lelewelio įtvirtinto demokratinio pasakojimo apie Abiejų Tautų Respubliką, kad tokio demokratinio pasakojimo tęsėjų veik nebūta tarp profesionalių antrosios Lietuvos Respublikos istorikų. Ir tai tiesa. Vis dėlto tiek Austrijos monarchijai priklausiusioje Krokuvoje, tiek autoritarinėje Antano Smetonos Lietuvoje kurtus pasakojimus veikė to meto ideologiniai kontekstai: vienu atveju nuvertinti tradicinį laisvės naratyvą vertė pralaimėtas 1863 m. sukilimas, kitu atveju – į „seimokratiją“, bajoriškąjį respublikonizmą ir bendrą lietuvių bei lenkų praeitį skeptiškai žvelgusi anuometinė Lietuvos valstybės politika. Tačiau kas verčia prie Kotrynos II pasakojimo grįžti trečiosios Lietuvos Respublikos tautą? Inertiška pokolonijinė ištikimybė ilgų priklausomybės metų tradicijai? Šių dienų vertybiniai apsisprendimai ir nauji moraliniai įsipareigojimai politinę laisvę neigiančiai valstybės tvarkai?

Ir vėl ne vienas istorikas bei istorijos mokytojas paprieštaraus: argi atviroje dabarties visuomenėje neturi teisės egzistuoti įvairios praeities interpretacijos, skirtingi istoriniai pasakojimai? Ir tokia pastaba atrodytų pagrįsta. Tačiau per silpna, kad atmestų aukščiau iškeltą klausimą. Mat šis reikalas gerokai sudėtingesnis: pernelyg didelis istorinio pasakojimo vaidmuo visuomenės gyvenime, per daug nuo jo priklauso tautinės bendruomenės elgsenos ir apsisprendimai, kad galėtume šio pasakojimo nereflektuoti, jo išsamiau neanalizuoti, juo nesirūpinti.

Pradėkime nuo paprastesnių dalykų. Jau minėjome, kad patys istorikai yra priklausomi nuo pasakojimo kaip mąstymo formos, kaip praeities pažinimo būdo. Taigi nuo istorikų pasirinkto pasakojimo tiesiogiai pareina Lietuvos praeities pažinimas. Išpažįstamas pasakojimas lemia, kokie praeities dalykai bus istoriko pastebėti, tyrinėjami

bei dabarties visuomenei atveriami. Pavyzdžiui, didelį darbą nuveikusi profesoriaus Stanislovo Lazutkos vadovauta LDK teisės tyrėjų grupė dešimtmečius profesionaliai tyrė ir publikavo 1529 m. priimtą Pirmąjį Lietuvos Statutą, įtvirtinusį krašte aristokratinę didžiojo kunigaikščio ir Viešpačių Tarybos valdomą valstybę. Tačiau net dvidešimtaisiais nepriklausomybės metais neturime lietuviškai išsileidę nei Antrojo, nei Trečiojo Lietuvos Statutų, padėjusių teisinius pamatus pirmajai, bajoriškajai, Lietuvos Respublikai, nors pagarbiai minime statutus net dabartinės Konstitucijos preambulėje. Kodėl? Į šį klausimą yra netiesiogiai atsakęs pats profesorius S. Lazutka: bajorijos politinės teisės išplėtę 1566 ir 1588 m. teisynai vedę Lietuvą į lenkišką netvarką ir taip prisidėję prie valstybės žlugimo. Matyt, todėl ir nėra verti dabarties istorikų ir visuomenės dėmesio. 2005 m. paskelbtame straipsnyje lietuvių teisės istorikas citavo britų istoriko Normano Davieso išsakytą Abiejų Tautų Respublikos vertinimą: „Tai buvo drąsus demokratijos eksperimentas, pasiūlęs absoliutizmo ir religinių karų epochoje gyvybingą alternatyvą.“⁶⁰ O greta jo išdėstė Friedricho Engelso nuomonę, jog baudžiava paremta *šlėktiškoji demokratija Lenkijoje* buvusi viena pačių primityviausių visuomeninių formų⁶¹, ir apibendrina: „Atrodo, dera sutikti su pastaruoju apibūdinimu „bajoriškosios demokratijos“, kuri jau XVII amžiaus pabaigoje išsigimė į visišką anarchiją.“⁶² Taigi galime numanyti: mūsų istorikų pasirinktas F. Engelso pasakojimas lėmė, jog šiandieninėje Lietuvos kultūroje stokojame pamatinių respublikoniškų senosios teisės tekstų, ypač svarbių LDK politinės bendruomenės savimonei ir jos tautinei tapatybei.

Tai tik viena istorinio pasakojimo pusė. Kita – susijusi su šiandieninės lietuvių visuomenės orientavimusi laike, jos vertybinėmis nuostatomis, kultūrine ir politine savivoka, tapatybe, jos gebėjimais kurtis savarankišką ateitį. Šiuosyk turėtume klausti: kokią poveikį tęsiamas Kotrynos II tvarkos naratyvas turi tolesnei Lietuvos visuomenės raidai, kokią lietuvių tautą jis šiandien kuria? Mat, kaip minėta, istorinis pasakojimas, pasak šių dienų istorikos teoretikų, telkia ir tvirtina tautinės bendruomenės tapatybę, suteikia orientaciją visuomenės praktiniam gyvenimui, *daro įtaką ateities formavimui*⁶³. Kultūros ir istorijos semiotikų raginami, istoriją turėtume vertinti kaip dabarčiai itin svarbų komunikacijos procesą, kaip *dabartinio mąstymo instrumentą, veiksmingą dabarties mechanizmą*⁶⁴. Pasakojimas apie buvusius įvykius atrenka bei išryškina

⁶⁰ С. Л а з у т к а, Историческая роль Альбертаса Гоштаутаса в кодификации Первого Литовского Статута, *Pirmasis Lietuvos Statutas ir jo epocha*, Vilnius, 2005, p. 19; N. D a v i e s, *Europa: istorija*, Vilnius, 2002, p. 559.

⁶¹ К. М а р к с, Ф. Э н г е л с, Сочинения, 2-ое изд., т. 7, Москва, с. 394.

⁶² С. Л а з у т к а, Историческая роль Альбертаса Гоштаутаса в кодификации Первого Литовского, с. 20.

⁶³ J. R ü s e n, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, p. 65–66.

⁶⁴ Ю. М. Л о т м а н, Возможна ли историческая наука и в чем ее функция в системе культуры, Ю. М. Л о т м а н, *Внутри мыслящих миров. Человек – Текст – Семiosфера – История*, Москва, 1996, с. 384.

pasakotojui ir skaitytojams jų gyvenamam laikui reikšmingus dalykus. Sureikšminti praeities įvykiai suteikia postūmį žmonių veiksams, kurie daro įtaką tolesnei įvykių tėkmei. Praeitis, regima ir aiškinama iš aktualių dabarties įvykių perspektyvos, pati brėžia tolesnės istorinės raidos kryptį. Istorinė patirtis – kolektyvinis praeities apmąstymas, jos įsivaizdavimas – veikia būsimą istorijos raidą: remdamasi šia patirtimi bendruomenė sudarinėja savo ateities programą, planuoja tolesnį savo elgesį⁶⁵. Taip istorinis pasakojimas kuria istoriją. Kaip tokio vyksmo pavyzdį rusų semiotikas Borisas Uspenskis pateikia Maskvos – trečiosios Romos istorinį mitą: subrandintas XV–XVI a. sandūroje jis kelis šimtmečius formavo Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės, vėliau – Rusijos imperijos politinę elgseną⁶⁶.

Šiuolaikinės nacionalizmo ir nacijų studijos taip pat iškelia pasakojimų ir vaizduotės vaidmenį kuriant tautines bendruomenes. Būtent bendri pasakojimai jungia žmones į tautas. Jais išsakomos bendruomenei svarbios idėjos ir simbolinės reikšmės, ginamos bendros vertybės, perduodami vaizdiniai. „Tautos – tarsi naratyvai, pasakojantys sau ir kitiems istorijas apie tai, kas jie yra ir iš kur atsirado; šių naratyvų kilmė pasenusi, bet jų simbolinė galia sukelti tapatybės ir priklausomybės tautai jausmą yra labai stipri“⁶⁷, – teigia pokolonijinių kultūrų tyrinėtojas Homi Bhabha. Tautos keičia savo socialinius pavidalus, savimonės formas, bet ilgam išsaugo tuos pačius atsiminimus, tas pačias bendro likimo idėjas, tuos pačius praeities vaizdinius. Net tautų savikūros modeliai per šimtmečius išlieka panašūs. Ir senovės romėnų, ir šiuolaikinių prancūzų tautinių tapatybių tyrinėtojai išskiria panašius tapatumą veikusius veiksnius: kilmės legendas, istorinius atsiminimus, viešus literatūrinius tekstus⁶⁸. Tautos save, savo tapatybę kuria bei išradinėja nuolat: sekdamos sau ir kitiems savąjį pasakojimą – jį tęsdamos ir vis iš naujo interpretuodamos, nuolat rinkdamosios vienas ar kitas idėjas, vertybes, elgsenas. Tautos tapatybė – kolektyvinio pasirinkimo dalykas, istorinis projektas, kurį įgyvendinant dalyvauja kiekviena karta su savo reikmėmis ir nuostatomis⁶⁹.

Taigi pasakojimas – savitas tautos savikūros būdas. Juo remdamasi bendruomenė gali konstruoti ir saugoti socialinę tikrovę⁷⁰. Būtent ši pasakojimo galia sureikšmina ir

⁶⁵ Б. А. Успенский, История и семиотика, Б. А. Успенский, *Избранные труды, Семиотика культуры*, Москва, 1996, с. 11–20.

⁶⁶ Б. А. Успенский, Восприятие истории в Древней Руси и доктрина Москва третий Рим, ten pat, p. 86, 103.

⁶⁷ I. Šutinienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reikšmės populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 21, Vilnius, 2008, p. 104–105; *Nation and Narration*, London: Homi Bhabha, 1990.

⁶⁸ Vertos palyginimo dvi studijos: E. S. Gruen, *Culture and National Identity in Republican Rome*, New York, 1992; T. Baycroft, *France. Inventing the National*, London, 2008.

⁶⁹ B. Parekh, Discourses on National Identity, *Political Studies*, 1994, Nr. 42, p. 503; Z. Bokszanski, *Tożsamości narodowe*, Warszawa, 2006, s. 128–130.

⁷⁰ P. L. Berger, T. Luckmann, *Socialinis tikrovės konstravimas*, Vilnius, 1999, p. 132.

istoriko vaidmenį: nuo jo profesinės bei etinės laikysenos priklauso, kokia tautos praeitis formuoja jos ateitį. Pasak J. Rūseno, istoriko valioje „*pagerinti*“ *praeitį*: padaryti ją prasmingesnę, sujungti gyvųjų patirtį su mirusiųjų patirtimis, praeities *vaiduoklius* paversti iškalbingais ir dabarties dvasią veiklinančiais „*protėviais*“.⁷¹ Pastebėkime: kokios stiprios šių išvalgų sąšaukos su anksčiau cituotais N. Strijkovskio, P. Skargos, A. S. Naruševičiaus teiginiais. Taigi istorikui, kaip tyrėjui ir pasakotojui, kaip gyvųjų ir mirusiųjų pašnekesių moderatoriui, tenka dvejopa atsakomybė – už bendruomenės praeitį ir už jos ateitį. Ši atsakomybė istoriką visų pirma įpareigoja būti atviram išėjusiųjų balsams, stengtis išgirsti ir suprasti jų paliktas ištarmes bei pasakojimus. Vokiečių filosofo Walterio Benjamino teigimu, *mes buvome laukiami*⁷². Su mumis sieti išėjusiųjų lūkesčiai: jų apie mus galvota, nesyk į mus kreiptasi. Ar į tuos kreipinius atsakome, ar jų autorius įsileidžiame kaip pašnekovus į šiandienos bendrų reikalų, į mūsų respublikos svarstymus? Tai ne tiek abstraktus mokslinės teorijos, kiek konkretus moralės klausimas: ar atsigrežiame mirusiųjų šaukiami? Ar prisipažįstame esą jų palikuonys, ar numojame į juos ranka ir nusigrežiame nuo jų kaip nuo vaiduoklių?

Kad kalba būtų dar konkretesnė, pasitelkime dviejų LDK autorių tekstus. 1566-ųjų birželį rengdamasis kalbėti didžiajame visuotiniame Kunigaikštystės seime, Vilniaus vyskupas, pirmasis Lietuvos senatorius Valerijonas Protasevičius savo užrašuose pastebėjo: „Jei mūsų protėviai pasirūpino ir paliko mums po savęs tokias patikimas bei saugias sąlygas, ar nedera mums taip pat rūpintis, kad, duok Dieve, paliktume savo palikuonims visą Respubliką sveiką.“⁷³ 1791 m. spalį Abiejų Tautų Respublikos Ketverių metų seime gindamas Lietuvos teises, šio seimo maršalas, LDK artilerijos generolas Kazimieras Nestoras Sapiega teigė: „Tautų privilegijos nėra jų atstovų ar net visos dabartinės kartos nuosavybė. Mes neturime teisės jų atsisakyti, gavę jas iš protėvių, privalome jas tokias perduoti savo palikuonims.“⁷⁴ Taigi seniai išėjusiųjų kreipiniuose esama ne tik tvirto įsipareigojimo protėviams, bet ir gyvo rūpesčio būsimomis kartomis, joms paliekama Lietuvos Respublika. Cituotais tekstais išpažįstama priklausomybė tautai kaip gyvųjų, mirusiųjų ir dar gimsiančiųjų bendruomenei, siejami bendrų lūkesčių ir atsakomybės. Jais kviečiami ir palikuonys būti, išlikti tokios

⁷¹ J. Rūsena, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, p. 458–463.

⁷² W. Benjamin, Über den Begriff der Geschichte, W. Benjamin, *Gesammelte Schriften*, Frankfurt am Main, 1991, t. 1, S. 694; J. Rūsena, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, p. 430; W. Benjamin, *Nušvitimai. Esė rinktinė*, vertė L. Katkus, 2005, p. 325–326. Pastarojoje knygoje cituojamų žodžių lietuviškas vertimas kiek laisvesnis.

⁷³ Votum Waleryana Biskupa Wileńskiego na Unią Korony z Litwą, *Dziennik Warszawski*, Warszawa, 1826, t. V, nr 15, s. 161–170.

⁷⁴ Cituojama iš: J. Bardach, 1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija ir Abiejų Tautų Tarpusavio Įžadas, *Konstytucja 3 Maja 1791. 1791 Gegužės 3-osios Konstitucija. The Konstitution of May 3, 1791*, Warszawa, 2002, s. 109.

tautinės bendruomenės nariais. Įsidėmėtina: išėjusieji tautą suvokia kaip laisvą politinę bendriją, kaip Respubliką, reikalaujančią visų savo narių – buvusių, esančių, būsimų – išipareigoti laisvėms ir teisėms, prisiimti atsakomybę už tautos suverenumą ir bendrąjį gėrį. Taip pat svarbu pastebėti: mus pasiekiančios Lietuvos praeities ištarmės daugeliu atvejų yra laisvų žmonių, laisvų piliečių tekstai. Šių žmonių kurtas respublikoniškas pasakojimas – daugiabalsis, polilogiškas: jis ne tik teigia praeities tikrovę, bet ir ją abejoja, ją kritiškai vertina, prieš ją maištauja, siekia ją keisti.

Ar atsakingas, moraliai jautrus istoriko santykis su šia praeitimi, užmegztas dialogas su senuoju Lietuvos pasakojimu nereikštų ir prisiimtoms tvirtesnės atsakomybės už šiandienos visuomenę, jos vertybinę orientaciją ir tapatybę? Ar į dabartinę tautos gyvenimą įsileistas respublikoniškas naratyvas nepadėtų susigrąžinti trečiajai Lietuvos Respublikai nūnai pamiršto respublikoniško turinio – tų idėjų, nuostatų, reikšmių, vaizdinių ir jausmų rinkinio, be kurio laisvos politinės bendruomenės gyvenimas nėra įmanomas? Ar atsišaukė į išėjusiųjų kreipinį, sutikę imtis senosios Respublikos palikuonių, paveldėtojų vaidmens ir kritiškai tęsti šimtmečius kurtą savarankišką pasakojimą, nepadarytume tautos šiandienos labiau savarankiškos? Ar toks pasirinkimas nepadėtų sumažinti pokolonijinio krašto nepasitikėjimo savimi, savo laisve ir savo rytdiena, jo saviniekos ir nesavarankumo? Ar dialogas su polilogišku praeities pasakojimu nesuteiktų daugiau laisvės ir polilogiškumo šiandieninės visuomenės viešajam gyvenimui? Ar stipresnis išipareigojimas protėviams, didesnis atvirumas jų išsakytiems imperatyvams tvirčiau nesujungtų trečiosios Lietuvos Respublikos ateities su jos piliečių laisva valia ir atsakomybe? Juk praeitį kaip laisvo žmogaus kūrinį, kaip alternatyvų erdvę, *žaidimo erdvę (Spielraum)* suvokiantis ir aiškinantis istorinis pasakojimas teigia ir didina visuomenės laisvę. Ir priešingai: praeitį kaip griežtų dėsnių tvarkomą tikrovę vaizduojantis naratyvas dabartį *veikia totalitariškai ir laisvę mažina*⁷⁵.

Taigi šiandien galime rinktis tarp Kotrynos II lietuviams siūlyto *įtvirtintos tvarkos* pasakojimo ir LDK Respublikos kurto laisvės naratyvo, tarp skirtingų tautos praeities perskaitymų. Matyt, įmanoma buvoti ir postmoderniai – su skirtingų naratyvų nuotropomis bei eizenomis, jas be didelio sureikšminimo vis komponuojant į naujus diskursus. Tačiau neįmanoma gyventi be pasakojimo. Todėl svarbu, kad pasakotojo pasirinkimas būtų kuo sąmoningesnis ir atsakingesnis. Viena vertus, sąžiningas pasakojimas turėtų šiandienos visuomenei išryškinti tuos dalykus, kurie buvo svarbūs prieš mus gyvenusiems. Taip žvelgiant, atrodytų būtina tirti ir skelbti Pirmąjį Lietuvos Statutą, tačiau nebūtų pakankamai atsakinga palikti lietuviškai nepublikuotus vėlesnius Statutus, kuriuos pati LDK bendruomenė vertino kaip savo laisvės pamatus. Kita vertus, atsakingam pasakotojui derėtų pasverti vieno ar kito naratyvo įtaką dabartinės bendruomenės tapatybei bei jos elgsenoms. Ar kartais istoriko kuriamas depresyvus ir destruktivus praeities vaizdinys nėra nulemtas jo paties dvasinės būsenos? Ar vi-

⁷⁵ J. R ü s e n, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, p. 456–457.

suomenei išsakomo pasakojimo fragmentiškumas, nesavarankiškumas nėra susijęs su profesiniu aplaidumu? Regis, pačiai istorikų bendrijai šiandien reikėtų išsamiau nagrinėti ir aptarinėti viešai sekamo istorinio pasakojimo ištakas, kompoziciją, nuostatas bei pobūdį. Būtinai didesnis dėmesys vadovėlių naratyvui, teikiančiam gyvenimo orientyrus jaunajai kartai: juk šis pasakojimas ne vien vadovėlių autorių ir mokytojų, bet visos politinės bendruomenės reikalas. Nuo mūsų valios pareina, ar šiandienos nacionalinis naratyvas bus iš svetimų tekstų nuolaužų sudėliotas, inertiškas, nesavarankiškas, nerišlus, uždaras, monologiškas, depresyvus, ar gebėsime jį kurti savarankišką, atvirą, polilogišką, nuoseklų, aistringai tiesos siekiantį, išėjusiųjų ir gyvųjų dialogu grįstą. Pirmasis pasirinkimas paprastesnis. Dėl tokio paprastumo tenka sutikti su Egidijumi Aleksandravičiumi: „Nuovargis spręsti sudėtingus istorijos uždavinius ir politikis į bevalį paprastumą, artėjantį prie patriotinio diletantizmo, būtų labai bloga žinia mūsų ateičiai.“⁷⁶ Antrasis pasirinkimas reikalauja kur kas daugiau kūrybinių pastangų, maištingos abejonės ankstesnių istorinių diskursų įtvirtintais teiginiais, sunkių tiesos paieškų⁷⁷. Tačiau būtent iš tokio sąmoningo pasirinkimo kilusiu nacionaliniu pasakojimu galėtų gerokai patikimiau remtis trečiosios Lietuvos Respublikos laisvė.

HOW ARE WE GOING TO PRESENT THE HISTORICAL NARRATIVE OF LITHUANIA?

Summary

DARIUS KUOLYS

An image of an historian as a scientist researching the past which was established already in the nineteenth century has been prevailing in the modern culture of Lithuania. It considerably affects the professional practices of the national community of historians. The said community in many respects remains overly oriented to the past, concerned only with the facts of the past and their truth, but pays little attention to the manner in which the past events should be narrated to the contemporaries. On the one hand, the modern societies as well as those which lived before them need one or another historical narrative providing the guidelines for the national community and helping to highlight its identity. On the other hand, the historians themselves depend on the narrative as a form of thought and a method of learning the past. Therefore, it is important to discuss what narratives are currently revealing the past to the political community of Lithuania and what relation those narratives have with the story created by the old Lithuanian.

⁷⁶E. Aleksandravičius, Tūkstantmečio klausimas: kas sieja senąją ir naująją Lietuvą?, *Lietuvos istorijos metraštis. 2009 metai, 1*, Vilnius, 2010, p. 28.

⁷⁷Žiūrėkite: J. Kiaupienė, „Mes, Lietuva“..., p. 96–113; J. Kiaupienė, 1385 metai, Krėva: pasiklydę tarp tikrovės ir mito, *1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas*, Vilnius, 2002, p. 39–68.

The article surveys the rhetoric pragmatic perception of history prevailing in the Grand Duchy of Lithuania which emphasized the link between the historiography and the Republic of Lithuania and set the goals for the history of educating a free society. In addition, the special features of the Lithuanian historical narrative created in the GDL are examined, the Republican content of that narrative and of the myths on the origin of the Lithuanian nation are revealed. The author notes a link between the Republican historical narrative of the GDL and the Republican ideology established in the Second and Third Statutes of Lithuania. The relationship of the current historical texts with the GDL narrative is discussed.

Already in the second half of the eighteenth century the Republican narrative of Lithuania clashed with the order narrative maintained by the court of Ekaterina II which declared the political freedoms of the GDL citizens being the cause of the collapse of the state. The order narrative pursued by Petersburg and supported by the power of its authorities was dominating in the Lithuanian culture during the Soviet period. It is often inertly followed at present: even in history textbooks of schools this narrative sometimes overshadows the story of freedom created in the Grand Duchy. The historians of Lithuania as moderators between those who are gone and those who live have an obligation to reconstruct and remind the modern society the ideas, principles and meanings which used to be important to the people of this land. The Republican narrative of the GDL admitted to the modern culture could make the identity of the free political community even stronger.

Gauta 2009 m. spalio mėn.

Darius Kuolys – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto vyresnysis mokslo darbuotojas. Tyrinėjimų kryptys: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės literatūra, idėjų istorija, istoriografija.

Adresas: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, Vilnius, LT-10308
El. paštas: darius.kuolys@gmail.com